

УДК 801.81:398 (=1612) : 11

Т.М. Шевчук, к. філол. н., (м.Київ)

Історична проблема неволі в українській міфології (сокіл і соколя)

У статті порушена історична проблема неволі, що є актуальною для українських народних дум, зокрема для т. зв. «невольницьких плачів». Дума «Сокіл і соколя» спонукала дослідників вийти за межі власне історичного простору: Ксенофонт Сосенко у монографії «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера» (1928) запропонував релігійно-міфологічне тлумачення варіантів думи, розглянувши культ сокола у зв'язку з українськими традиціями колядування й щедрування. Сокіл – вище духовне єство, у світовій міфології пов'язане зі світлом (зокрема, з сонцем). Аналогія «сокіл – козак», а також «місяць – козак», що характерна для українського фольклору як цілого, своєрідно проявилася і в думі «Сокіл і соколя», створюючи її складну багатопланову структуру, втілюючи ідею незнищенності козацького духу.

Ключові слова: козацький епос, дума, міфологія, фольклор, історія, сокіл, місяць, полон, свобода.

The article is devoted to the historical issue of slavery that is relevant to Ukrainian folk dumas, particularly to so-called «Captives Lament». Duma «Falcon and Eyas» led researchers to move beyond proper historical space: Xenophont Sosenko in the monograph «Cultural-historical figure of ancient Ukrainian Christmas and Generous Evening holidays» (1928) proposed mythological and religious interpretation of the text, considered cult of falcon due to Ukrainian caroling traditions and shchedruvannya. Sokil is spiritual nature, which in the world mythology is associated with the world (particularly, with the sun), and a Month-Cossack, which is typical for Ukrainian folklore as a whole, transparently manifested in the Duma «Falcon and Eyas», penetrating her complicated multilayer structure, embodying the idea of Cossack spirit revivification.

Keywords: cossack epic, mythology, folklore, history, falcon, month, captivity, freedom

1928 року, у Львові, з «особливою присвятою пок. Володимирови Гнатюкови» Ксенофонт Сосенко опублікував книжку «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера». Досліджуючи тексти колядок і щедрівок, автор звернув увагу на культ сокола – загадковий і багатий у своїх міфологічних проявах. К. Сосенко залучив до розгляду й думу «Сокіл і соколя», запропонувавши її оригінальне тлумачення: «Між українськими народними думами, виданими в Києві 1927 р., є збірка т. зв. невольницьких дум, а між ними чотири варіанти думи про Сокола, в яких алегорійно, історією про зрабовання соколяти, має бути зображено захоплення в неволю козака, а відтак його визволення. Ніяких фактичних історичних подій ні дат в цій думі нема, окрім згадки про царгородську неволю та про пів мітичну постать Івана Богуславця, українського ренегата, який доглядав українських невольників в Царгороді. Згадані «історичні» думи (4 варіанти думи про сокола) вражають своєю алегорійною формою, закриваючи через свою таємність майбутню історичну подію, таємність неоправдану в історичній думі і невідповідаючи козацькому характерові, отвертому й смілому, нескриваючому своїх думок і почувань, хоч би навіть підпали ліричним настроєм. Не заперечуючи, що в цих думах є порушений, алегорійно, історичний проблем неволі українського народу і боротьби за його визволення, утрудненої ворогами народу, його зрадниками, запримічу, що в цих думах переважає стремління чи душевна потреба поета дати твір артистичної вартости, опертий на традиційних поетичних мотивах. Тими мотивами саме є тут релігійно-мітологічні традиції, від яких літературно-творча думка Українця, що цими традиціями атавістично перенятий, ніколи не буде вільна» [Сосенко 1994: 281 – 282].

Майже всі відомі нам дослідники українських народних дум акцентують на їхній історичності та приналежності до козацького епосу, відтак актуальним залишається питання, як колективна пам'ять зберігає та втілює у фольклорних текстах спогади про історичні події [Элиаде 1987: 55–64]. Що ж мала на увазі Катерина Грушевська, коли в «Передньому слові» до видання українських народних дум (1927) відзначила, що вони позначені «...особливо інтимними зв'язками з історичними переживаннями українських мас...» [1, с. V]? Як розуміти висловлювання М. Грушевського в рік п'ятдесятилітнього ювілею «Исторических песен...» В. Антоновича й М. Драгоманова: наші думи не є «історичні в основі», а лише «історично підкрашені»? [Грушевський 1924: 106]. Особливої ваги ці

зауваження набувають при спробах тлумачення думи «Сокіл і соколя», алегоричність якої не лише захоплювала, але й спантеличувала дослідників. О. Лісовський навіть висловив думку, що зрозуміти її означає «зрозуміти всі інші думи»: «Що таке неволя? Се *срібні пуга* панських звичок, *жемчуг* панської розкоши, відповідає алегорично дума. Се золоті кайдани цивілізації, навик до розкоши, перетоншені смаки і потреби культурного життя, відповідає Руссо. Хто вільний і щасливий? Той, кому *вільний світ по світу походитьи*, хто відмовиться від розкошів панського життя (каже дума)» [Цит. за: Грушевська 1927: 29 – 30]. Одразу впадає в око, що О. Лісовський ще 1890 року звернув увагу на опозиційність не лише волі й неволі, а й культури та природи (відомо, що в теорії структуралізму, зокрема в працях К. Леві-Строса, принцип бінарних опозицій стає «фундаментальною категорією і сутнісним принципом природи і культури» [Соловьева 2014: 63]. У 1920-х роках впритул до структуралізму, за висновком Є. Мелетінського, наблизилися у своїх працях П. Богатирьов та В. Пропп [6]. К. Сосенко, будучи представником культурно-історичної школи, також не оминув увагою опозиційності «природного» і «культурного» проявів: зосередившись на міфологізмі місяця, він вбачав у місячних ритмах аналогію до історичного буття українського козацтва.

Аналізу текстів думи передуює розгляд традиційної люнарної символіки української щедрівки, записаної Іваном Франком у селі Нагуєвичих: «Стоїть яворець тонкий, високий, / Гей дай Боже! / Тонкий, високий, в корінь глибокий, / А в корінь чорні куноньки, / А в середині ярі пчівоньки, / А на вершечку сив соколенько. / Сив соколенько гнізденце си в'є, / Гнізденце си ве, *бів камінь бере* / Бів камінь бере, все на спід кладе, / В серединьку цвіт калиноньку, / Вершок виводить *сріблом, золотом*.

(Вол. Гн. ор. с. ч. 175, Г, запис Ів. Франко в Нагуєвичих) [Сосенко 1994: 280].

Сокіл – «мітичне духовне ество», яке звиває гніздо на райськiм дереві, вкладає в гніздо білий камінь і прикриває його золотом та сріблом. Усе це, на думку дослідника, вказує на місячну символіку сокола: місяць зростається як мале соколя, росте, набуває сили.

Для вичерпного доказу «мітологічного» значення соколів і «люнарної» символіки соколиного гнізда Ксенофонт Сосенко наводить приклад румунської пісні: «Богородиця *пряде* на зеленій стежці, що веде до дверей раю, – *пряде* золоті нитки на одіння для свого сина. Відки не взялись *соколи*, вхопили *пряжу*. Богородиця посилає Івана Хрестителя, щоби вишукав *соколине гніздо і приніс їй, а соколят* візьме собі. Це над мої сили, відповідає святий: соколи *понесли золоту нить високо* під небеса, взяли¹ з неї гніздо, *золотий місяць*, а соколят нема, з них поробилися дрібні звізди» [Сосенко 1994: 285 – 286].

Аналізуючи варіанти В і Г думи про Сокола, вміщені в першій книзі корпусу дум Катерини Грушевської, К. Сосенко виділяє в них такі ключові образи: соколи з чужої сторони, преоздобне дерево горіх, гніздо щерлатное, яйце жемчужное, ясний сокіл, ясне соколя. В цій думі, за висловом К. Сосенка, є всі «люнарно-мітологічні» мотиви, зареєстровані в попередніх прикладах: улюблений український «люнарний» символ райського дерева, «щерлатне» гніздо – в червоних блисках повного місяця – символ первовічного зародкового вогнища, «жемчужне» яйце як перше ядрце світа. Соколи вивели не своє соколя, а безрідне. «В цім слові є не лиш оповіщення будучої трагедії, але і зізнання, що ця твар, яка з него виклюється, буде відокремлена в світі і жити своїм життям. *Чому це соколя називається ясным*, як не тому, що воно є символом астрального світила; і сокіл старий називається опісля в думі ясным, бо це він як генітор такого соколяти повинен бути такої породи як його плід; тому і яйце знесене соколами є жемчужне, з світляними блисками. Стрільці-булахівці, які напали на соколя, що ледви що виклюлося з яйця, це звичайна мітологічна фігура усіх щедрівок², які співають про три ясні фази місяця, що на него з

¹ Так у тексті К. Сосенка, очевидно, це помилка; треба – «звили».

² Можливо, в назві «стрільці-булахівці» якимось чином відбилася пам'ять про давньоруську Болохівську землю, що розташовувалася на межі Волині, Галичини та Київщини і була остаточно підкорена князем Данилом

самого почину його розвитку зачаюється ворог аби його ясне обличчя затемнити і взяти в темну неволю» [Сосенко1994: 284].

Детальніші міркування дослідника стосуються «містики жемчуга»: на відміну від попередників, К. Сосенко не вбачає в ній ні символів розкоші й багатства вневолі, ні «золотих пут цивілізації». На його думку, це є символи «люнарні», запозичені з популярних щедрівок, де зображають блиск місяця. В одній з них сокіл просить стрільця не стріляти в нього й обіцяє стати в пригоді в час його одруження: «Як меш їхати у лаяцькую землю, / По королівну по свою рівну, / Засію поля дрібнов жемчугов: / Зйідеш на поля, засвітять поля / Засвітят поля дрібнов жемчугов... [Сосенко1994: 284].

Таким чином, містика «жемчуга» стосується народження місяця. У всіх варіантах думи соколя визволяється з неволі. «Це є якраз провідна ідея українського культу місяця, що місяць невмирущий, хоч загибає на час, але відроджується на ново. Це відома нам релігійно мітологічна ідея старовіцьких свят Різдва і Щедрого вечера про прадіда народу, що жие невмирущий на небі» [Сосенко1994: 285].

Таким чином, наукова розвідка К. Сосенка звертає увагу на процес міфологізації історичної події, основи якої закладені в традиційній обрядовій творчості, зокрема в колядках і щедрівках. Оскільки сокіл – це символ вищого духовного єства, спроба полонити його є спробою підкорення й обмеження сфери впливу високих духовних сутностей. Очевидним є те, що ці сутності мають світляну природу. Такий висновок, на перший погляд, видається незвичним. Скажімо, сучасна російська дослідниця Людмила Тульцева, досліджуючи тему образів-символів світла в календарній обрядовості росіян, спробувала реконструювати образно-асоціативний ряд символів Світла періоду Різдва і святку. І прийшла до несподіваного, як сама визнає, висновку: «...весь святочний величальний фольклор русских крестьян пронизан символами-образами Света и даже Первосвета» [Тульцева 2012: 170 – 178]. Аналізуючи космологічний комплекс «Вода – Луна – Жінщина» й посилаючись на праці М. Еліаде, авторка пише про образ «жемчуга» і його роль у часі Творення («жемчуг», «красное золото» – «знаки-константи Первосвета»).

Розглядаючи ідею кристалізації світла, М. Еліаде називає кілька образів, що цю ідею представляють: золота квітка, яка стає пуп'янком і розквітає, сім'я, що розвивається й стає зародком, і *перлина* (останнє безпосередньо стосується нашої теми): «Космологічний, ембріональний і алхімічний символізм переплітаються і доповнюють одне одного» [Еліаде 2001: 334–335]. Згадуючи про методи, описані в неотаїстському трактаті *Таємниця золотої квітки*, що був перекладений Р. Вільгельмом і прокоментований К. Юнгом, М. Еліаде зосереджується на таїстському способі «повернення до витоків» – його наслідком є те, що світло «...кристалізується у формі сімені, космічних сил, що символізуються Небом і Землею і через сто днів в середині світла народжується «сім'я-перлина» [Еліаде 2001: 334]. Тексти, які аналізує М. Еліаде, дуже складні, як і текст української народної думи «Сокіл і соколя», бо стосується таємниць життя й безсмертя. Пишучи про символи і культу Сонця й Місяця, М. Еліаде звертає особливу увагу на значення місячного символізму, що дає змогу встановити зв'язок між народженням, становленням, смертю та воскресінням: «Можна говорити про «метафізику Місяця» у тому сенсі, що вона є логічною системою «правд» стосовно способу буття, властивого смертним, всіх елементів, які в Космосі беруть участь у житті, тобто у становленні, у зростанні і відмиранні, у смерті й воскресінні. Не слід забувати, що Місяць розкриває людині не лише той факт, що смерть нерозривно пов'язана з життям, а й особливо те, що *смерть не остаточна, що за нею завжди йде нове народження*» [Еліаде 2001: 84].

Запропоноване К. Сосенком тлумачення місячного символізму народної думи «Сокіл і соколя», що алегорійно проявляється в її сюжеті, потребує уважнішого розгляду в контексті

концепційного викладу ним колядних і щедровечірних традицій з їхньою астральною релігією.

У думі «Сокіл і соколя» спостерігаємо своєрідний вихід з кола космогонічних ідей (світового дерева й світового яйця) в історичну реальність (поява Івана Богославця і міста Царгорода). Та все ж, як зауважив відомий дослідник міфології В. Топоров, історія зв'язана з космогонією, більше того – є варіантом космогонії [Топоров 2010: 183]. Російський вчений звернув особливу увагу на українську народну традицію, яка «...багата архаїзмами і в багатьох випадках зберігає те, що в інших традиціях уже втрачене і може бути відновлене в результаті реконструкції» [Топоров 2010: 265]. У своїх дослідженнях універсального знакового комплексу «світове дерево» В. Топоров, зокрема, спирався на тексти українських колядок, як це робив свого часу К. Сосенко, аналізуючи думу «Сокіл і соколя» з її архаїчними фразами («превоздобне древо», «щерлатне гніздо» і т. д.). І прийшов до висновку, що у всіх чотирьох варіантах думи соколя визволяється з неволі, а це і є провідною ідеєю українського культу місяця [Сосенко 1994: 285].

Література:

1. *Грушевська 1927*: Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№1 – 18 і вступ Катерини Грушевської. – Державне видавництво України, 1927. – С. V – XII.
2. *Грушевська 1927*: Грушевська К. Сокіл // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1 – 18 і вступ Катерини Грушевської. – Державне видавництво України, 1927. – С. 28 – 31.
3. *Грушевський 1924*: Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 97–109.
4. *Еліаде 2001*: Еліаде М. Мефістофель і андрогін // Мефістофель і андроген. Пер. з франц. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 302–468.
5. *Еліаде 2001*: Еліаде М. Священне і мирське. Пер. з нім. // Мефістофель і андроген – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 6–116.
6. Мелетинский *Е.* К вопросу о применении структурно-семиотического метода в фольклористике. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/meletinsky5.htm>
7. *Соловьева 2014*: Соловьева Н. В. Бинарные оппозиции как основополагающие элементы мифопоэтической и фольклорной картины мира // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». – 2014. – № 4. – С. 63–69.
8. *Сосенко 2008*: Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера / Репринтне видання. – Київ: СІНТО, 1994. – 360 с.
9. *Тищенко2008*: Тищенко К. Етноовна історія прадавньої України. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – 480 с.
10. *Топоров 2010*: Топоров В. Н. Мировое дерево. Универсальные знаковые комплексы. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – Т. 1. – 448 с.
11. *Тульцева 2012*: Тульцева Л. А. «Солнце на веточках»: три книги по народному календарю русских Прикамья // Этнографическое обозрение. – 2012. – № 4. – С. 170 – 178.
12. *Элиаде 1987*: Элиаде М. Космос и история. Избранные работы. Перевод с французского и английского. Общая редакция И. Р. Григулевича, М. Л. Гаспарова. – Москва: Прогресс, 1987. – 312 с.

В статтє на матеріалє українських народних дум рассматривается историческая проблема неволи (пленения), которая все еще актуальна. Дума «Сокол и соколенок» озадачивала исследователей фольклора, поставив их перед необходимостью выхода за пределы собственно исторического пространства. Ксенофонт Сосенко в монографии «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера» (1928) предложил религиозно-мифологическое толкование вариантов думы, рассматривая культ сокола в связи с украинскими традициями колядования и щедрования. Сокол – высшее духовное естетство, в мировой мифологии связанное со светом (например, с солнцем). Аналогия «сокол – казак», а также «месяц – казак», что характерна для украинского фольклора как целого, своеобразно проявилась в думе «Сокол и соколенок» – в ее сложной многоуровневой структуре, подчеркивая идею неистребимости казацкого духа, его периодического обновления.

Ключевые слова: эпос, дума, мифология, фольклор, история, сокол, месяц, плен, свобода.